

Ігор Пирого,

кандидат юридичних наук,
докторант кафедри конституційного права
і порівняльного правознавства «ДВНЗ»
Ужгородського національного університету

МІНІМАЛЬНИЙ СПОЖИВЧИЙ БЮДЖЕТ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ВИЗНАЧЕННЯ

Проаналізовано недоліки нормативного та нормативно-статистичного методів визначення прожиткового мінімуму. Обґрунтовано їх непридатність для практичних розрахунків через відсутність об'єктивних критеріїв встановлення норм споживання непродовольчих товарів і послуг. Запропоновано нормативний метод визначення прожиткового мінімуму, що заснований на об'єктивних нормах споживання продуктів харчування і житлово-комунальних послуг.

Ключові слова: прожитковий мінімум, норми споживання, продовольчі товари, комунальні послуги, нормативний метод.

Пирого И.

Минимальный потребительский бюджет: нормативно-правового определения

Проанализированы недостатки нормативного и нормативно-статистического методов определения прожиточного минимума. Обосновано их непригодность для практических расчетов из-за отсутствия объективных критериев установления норм потребления непродовольственных товаров и услуг. Предложено нормативный метод определения прожиточного минимума, основанный на объективных нормах потребления продуктов питания и нормативах потребления жилищно-коммунальных услуг.

Ключевые слова: прожиточный минимум, нормы потребления, продовольственные товары, коммунальные услуги, нормативный метод.

Pyroha I.

Minimum consumer budget: legal definition

The work analyzes the disadvantages of normative and normative and statistical methods for determining the subsistence minimum. It is substantiated that they are not suitable for practical calculations due to the lack of objective criteria for setting standards for consumption of non-food products and services. The normative method of determining the subsistence minimum based on objective norms of consumption of food products and communal services is proposed.

Keywords: subsistence minimum, consumption norms, foodstuffs, utilities, normative method.

Постановка проблеми. Розробка і практичне втілення мінімальних соціальних стандартів і гарантій є визначальними для державної соціальної політики, спрямованої на забезпечення людині матеріальних і духовних благ. Формування системи державних соціальних стандартів, гарантій та нормативів розпочалося в Україні з прийняттям Законів України: «Про мінімальний споживчий бюджет» (1994 р.), «Про межу малозабезпеченості» (1995 р.), «Про прожитковий мінімум» (1999 р.), «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» (2000 р.). Однак тлумачення соціальних стандартів і гарантій, які містять законодавчі та нормативні документи України, неповно розкривають сутність цих понять, не відображають їх характерних властивостей. Прийняті закони так і не сформувавши цілісну систему соціальних стандартів і нормативів. Зазначена проблематика вимагає детального дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню державних соціальних стандартів і гарантій присвячені праці багатьох українських і зарубіжних вчених, серед яких: В. Я. Бідак, Н. А. Волгін, С. А. Корецька, А. П. Крентовська, Е. М. Лібанова, А. Максимчук, О. Ф. Новікова, Теренса М. Ганслі, Д. В. Феоктистова та ін. При дослідженні державних соціальних стандартів, гарантій та нормативів вчені використовують різний термінологічний апарат, що істотно утруднює розуміння сутності цих понять.

Ст. 6 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» визначає: «Базовим державним соціальним стандартом є прожитковий мінімум, встановлений законом, на основі якого визначаються державні соціальні гарантії та стандарти у сферах доходів населення, житлово-комунального, побутового, соціально-культурного обслуговування, охорони здоров'я та освіти» [1].

Метою статті є аналіз Закону України «Про прожитковий мінімум» з точки зору його змістового наповнення, виявлення недоліків формулювання окремих положень та обґрунтування об'єктивних критеріїв визначення мінімального споживчого бюджету на основі нормативів споживання продовольчих товарів і житлово-комунальних послуг.

Виклад основного матеріалу. Визначення прожиткового мінімуму міститься в ст. 1 Закону України «Про прожитковий мінімум»: «Прожитковий мінімум – вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження її здоров'я, набору продуктів харчування (далі – набір продуктів харчування), а також мінімального набору непродовольчих товарів (далі – набір непродовольчих товарів) та мінімального набору послуг (далі – набір послуг), необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості. Прожитковий мінімум визначається нормативним методом у розрахунку на місяць на одну людину» [2].

Закон не визначає прожитковий мінімум фактично, а лише вказує потреби особистості, які повинні задовольнятися при доходах, рівних прожитковому мінімуму: набір продуктів харчування, достатній для забезпечення нормального функціонування організму; мінімальний набір непродовольчих товарів; мінімальний набір послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості. Конкретизація цих потреб винесена за межі Закону і покладена на Кабінет Міністрів України. У зв'язку з цим поняття «достатній набір» продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг, що забезпечують нормальне функціонування організму людини і задовольняють основні соціальні та культурні потреби особистості, буде визначатися фінансовими ресурсами, які будуть у розпорядженні Кабінету Міністрів на відповідний фінансовий рік. Визначений так «прожитковий мінімум» буде затверджений Верховною Радою у бюджеті на фінансовий рік.

Перелік потреб, необхідних для підтримки гідного рівня життя, визначає «Загальна декларація прав людини», згідно зі ст. 25 якої: «1. Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї ...» [3].

Постанова Кабінету Міністрів України [4] конкретизує набори продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг, достатніх для забезпечення нормального функціонування організму і задоволення соціальних і культурних потреб особистості. Відповідно до рекомендацій Всесвітньої організації охорони здоров'я, працюючій людині потрібно споживати не менше, як 2800 ккал на добу, що майже відповідає енергетичній цінності продуктів харчування, включених у набір. Нормативом можна визначити і набір житлово-комунальних послуг і зв'язку. Інші складові мінімального набору фактично не піддаються нормуванню, оскільки неможливо встановити мінімальний набір непродовольчих товарів та послуг, а культурні потреби взагалі не підлягають нормуванню. Різні категорії осіб мають дуже різні культурні потреби.

Нормативний метод визначення споживання непродовольчих товарів і послуг, що застосовується в Законі, має ряд недоліків. Термін використання непродовольчих товарів і побутових послуг фактично означає введення норм амортизації. Якщо для товарів тривалого користування амортизація в принципі допустима, то для мінімального набору предметів гардеробу для чоловіків і жінок працездатного віку і тих, які втратили працездатність, придатність амортизації дуже сумнівний метод. Тому передбачений Законом нормативний метод визначення прожиткового мінімуму на практиці неприйнятний у тій частині, де не можна встановити об'єктивні мінімальні норми споживання.

Для визначення прожиткового мінімуму більш вдалим є статистично нормативний метод, заснований на нормах споживання продовольчих товарів у натуральних показниках, а вартість непродовольчих товарів і послуг визначається співвідношенням до вартості продовольчих товарів. Такий метод використовується в Російській Федерації. Законом РФ «Про споживчий коштик» [5] встановлено такі співвідношення вартості непродовольчих товарів і послуг до вартості продуктів харчування: для всіх соціальних груп (працездатні, пенсіонери і діти) непродовольчі товари складають 50%, послуги – 50% від вартості продовольчих товарів. При наявності надійних статистичних даних про пропорції витрат на продукти харчування, непродовольчі товари та послуги такий метод є кращим.

Однак визначити фактичну структуру витрат домогосподарств дуже складно. Структура витрат залежить від наявних доходів, ведення підсобного господарства, належності до певної соціальної групи, наявності шкідливих звичок, традиції харчування, а головне – від співвідношення цін на товари/послуги. А це означає, що об'єктивний показник отримати таким методом також неможливо. Зазвичай структура витрат не досліджується, а задається певне співвідношення. У Законі РФ передбачена така структура витрат: продукти харчування – 50%; непродовольчі товари – 25%; послуги, включаючи житлово-комунальні (ЖКП), – 25%.

Для виправлення недоліків запропонованих пропорцій призначаються субсидії для оплати ЖКП. Розмір субсидій в Україні дорівнює величині прожиткового мінімуму. А це значить, що ніякої методики визначення прожиткового мінімуму не існує. Реальна структура витрат залежить від темпів інфляції для складових споживчого кошика. При різних темпах інфляції структура витрат буде постійно змінюватися, а значить, що постійно буде змінюватися і прожитковий мінімум. У цьому випадку більш прийнятним є нормативний метод, який спирається на норми витрат на ЖКП та норми споживання продуктів харчування. Ці норми мають об'єктивні критерії визначення.

Для розрахунку прожиткового мінімуму обчислимо, наприклад, середню сумарну вартість ЖКП для однокімнатної квартири, середньої площі 35 кв. м, на підставі тарифів на енергоресурси за станом на жовтень 2017 року і норм споживання на одну зареєстровану особу. Один споживач за місяць опалювального сезону сплатить комунальні квитанції на загальну суму 1665,66 грн. (Деталі розрахунку див.¹). Слід зауважити, що розрахунок зроблений за нормами споживання, а не за фактичними потребами. Для визначення прожиткового мінімуму необхідно встановити частку доходу, яка йде на оплату ЖКП. Якщо ця частка складає 30%, то прожитковий мінімум дорівнює: $1665,66/0,3 = 5552,2$ грн. Затверджений Законом розмір прожиткового мінімуму на 2017 рік – 1600 грн., що становить 96% лише вартості ЖКП. Для практичних розрахунків Закон України «Про прожитковий мінімум» не застосовується. Навіщо приймати закон, який не збираються виконувати?

Насправді проблема полягає в монопольних цінах і повній відсутності механізмів ціноутворення. Ціни на енергоносії (газ, вугілля, електроенергія), тепло, гарячу воду та інші послуги ніяк не співвідносяться з доходами споживачів. Виходів два: або обмежувати ціни монополій, або підвищувати доходи споживачів. Оптимальним є зустрічний рух – зниження цін і підвищення доходів споживачів.

Другий норматив для визначення прожиткового мінімуму ґрунтується на нормах споживання продовольчих товарів. Цей метод передбачає обчислення вартості продовольчих товарів, включених до споживчого кошика, і встановлення частки вартості продовольчих товарів у структурі споживання. За станом на серпень 2017 року вартість продуктового набору споживчого кошика склала 1026 грн². Якщо частка продуктового набору 30%, то прожитковий мінімум складе $1026/0,3 = 3420$ грн.

Використовуючи об'єктивні критерії, ми отримали два різних значення прожиткового мінімуму при досить збалансованій структурі споживчих витрат. Встановленням розумного співвідношення цін на продовольчі товари споживчого кошика і на оплату послуг ЖКП можна вирівняти розміри прожиткового мінімуму, розрахованого кожним методом. Для цього тарифи ЖКП потрібно знижувати, а прожитковий мінімум підвищувати, щоб протягом року-двох обидва мінімуму зрівнялись.

Можна змінювати і пропорції витрат на продукти харчування і ЖКП. Оптимізуємо структуру витрат. У табл. 1 представлені розрахунки прожиткового мінімуму для кількох значень норм витрат на ЖКП і норм витрат на продукти харчування. Вартість непродовольчих товарів не може становити менше п'ятнадцяти відсотків вартості продуктового набору. Ця норма встановлена Законом України «Про межу малозабезпеченості» № 190/94-ВР від 01.01.1995 [6].

Таблиця 1

Прожитковий мінімум, розрахований за нормами витрат на ЖКП і на продукти харчування

Плата за ЖКП, грн.	1665,66				
Частка витрат на ЖКП, %	30	40	50	48,7	60
Прожитковий мінімум за вартістю ЖКП, грн.	5552,2	4164,15	3331,32	3420	2776,1
Вартість продуктів харчування, грн.	1026				
Частка витрат на продукти, %	50	40	30	30	20
Прожитковий мінімум за нормами продуктового набору, грн.	2052	2565	3420	3420	5130
Частка витрат на непродовольчі товари, %	20	20	20	21,3	20

Вартість непродовольчих товарів і побутових послуг (без ЖКП) становить 20% прожиткового мінімуму. Для вирівнювання прожиткових мінімумів за нормами споживання продуктів харчування і нормами витрат на оплату ЖКП потрібно взяти таку структуру витрат: 48,7% – оплата ЖКП, 30% – вартість

¹ <http://domik.ua/novosti/skilki-splatyat-za-komunalni-poslugi-spozhivachi-v-kiyevi-v-opalyvalnomu-sezoni-n253477.html>.

² <https://www.slovoidilo.ua/2017/08/19/infografika/suspilstvo/yak-zrostav-czini-produktovij-koshyk-ukrayincyа>.

продовольчих товарів, 21,3% – вартість непродовольчих товарів і побутових послуг (без ЖКП). При такій структурі витрат обидва прожиткові мінімуми зрівняються і складуть 3420 грн. Запропонований метод розрахунку дозволяє автоматично коригувати прожитковий мінімум з урахуванням змін у структурі споживання і різних темпів інфляції складових споживчого кошика.

Після оплати комунальних послуг 1665,66 грн. на оплату продуктів харчування і непродовольчих товарів залишається $3420 - 1665,66 = 1754,34$ грн. Прожитковий мінімум в Україні на 2018 рік становить майже таку ж суму 1762 грн.³, тобто взагалі не передбачає оплату ЖКП, непродовольчих товарів і послуг. Постановою № 822 від 14.05.1999 р. передбачена норма оплати ЖКП 15%. Решту повинна покривати субсидія. З прожиткового мінімуму 1762 грн. на оплату комунальних послуг використовується $1762 \times 0,15 = 264,3$ грн. На продукти харчування, непродовольчі товари та послуги залишається: $1762 - 264,3 = 1497,7$ грн. Субсидія на оплату ЖКП: $1665,66 - 264,3 = 1401,36$ грн. Сумарні витрати: $1762 + 1401,36 = 3163,36$ грн., що всього на 8% менше обчисленого нами прожиткового мінімуму **3420** грн⁴.

Якщо відмінити субсидії та визначити прожитковий мінімум у 3420 грн., то це вимагатиме витрат лише на 8% більше, ніж зараз. Зміниться лише спосіб витрат: при встановленні прожиткового мінімуму 3420 грн. споживач сплачує рахунки сам, при прожитковому мінімумі 1720 грн. половину витрат сплачує споживач – половина покривається за рахунок субсидій. Не факт, що перший спосіб вимагатиме більших витрат. Треба врахувати, що відміна субсидій передбачає звільнення великої армії чиновників, які здійснюють нарахування субсидій, перевірку права на їх отримання, займають певні приміщення і відволікають мільйони людей на подання документів тощо. А у 2018 р. заплановано ще й моніторинг витрат тих домогосподарств, яким призначена субсидія. Якщо поррахувати всі витрати, то цілком може виявитися, що підвищення прожиткового мінімуму для працездатних осіб до 3420 грн. виявиться економічно доцільним.

У Законі України «Про прожитковий мінімум» відсутнє поняття «споживчий кошик», хоча воно використовується в багатьох діючих нормативних документах саме в контексті визначення прожиткового мінімуму. Поняття «споживчий кошик» має правові підстави для використання, оскільки введено Законом України «Про мінімальний споживчий бюджет» № 1284-12, від 28.10.1994 р., який діє [7]. Закон України «Про прожитковий мінімум» повністю підміняє закон України «Про мінімальний споживчий бюджет». Виникає правова колізія, оскільки одне і те ж поняття має дві різні назви і регулюється двома нормативними актами з однаковою законодавчою силою. Таку колізію можна вважати умовною, оскільки більшу законодавчу силу має норма права, прийнята пізніше. Вважаємо за доцільне врегулювати протиріччя на законодавчому рівні, визнавши Закон України «Про мінімальний споживчий бюджет» таким, що втратив силу. Одночасно слід закріпити поняття «споживчий кошик» в Законі України «Про прожитковий мінімум».

Прожитковий мінімум у Російській Федерації визначається вартістю споживчого кошика, а також обов'язкових платежів і зборів. «Споживчий кошик – необхідний для збереження здоров'я людини і забезпечення її життєдіяльності мінімальний набір продуктів харчування, а також непродовольчих товарів і послуг, вартість яких визначається у співвідношенні до вартості мінімального набору продуктів харчування» [8]. Метод визначення споживчого кошика затверджується разом з Федеральним законом про прожитковий мінімум. Прожитковий мінімум для пенсіонерів розраховується з метою встановлення розміру соціальної доплати до пенсії.

Визначення прожиткового мінімуму як вартісної величини споживчого кошика є більш точним у порівнянні з тим, який передбачений Законом України. Крім того, вміст споживчого кошика і метод його визначення, а також прожитковий мінімум встановлюються Законами. Законом РФ передбачені також терміни перегляду прожиткового мінімуму і вмісту споживчого кошика. Прожитковий мінімум визначається щоквартально з урахуванням поточних цін, а вміст споживчого кошика переглядається не рідше одного разу на п'ять років.

В законодавстві України доцільно дати визначення поняття «споживчий кошик», який визначає нормативи споживання продуктів харчування і житлово-комунальних послуг. Для визначення вартості споживчого кошика щокварталу необхідно обчислювати вартість продовольчих товарів і житлово-комунальних послуг, помноживши їх суму на 1,25. Прожитковий мінімум дорівнює вартості споживчого кошика плюс передбачені законом податки і збори.

Закон України «Про прожитковий мінімум» має й інші недоліки. Зокрема, в абзаці 2 ст. 2 Закону України перераховані не всі види соціальної допомоги. Справедливою є вимога, що Закон повинен або

³ <http://www.buhoblik.org.ua/kadry-zarplata/oplata-truda/1957-1957-prozhitochnyj-minimum.html>.

⁴ Розрахований мінімум стосується опалювального сезону.

містити повний перелік видів соціальної допомоги, або посилання на інший закон, у якому конкретизовані види соціальної допомоги. Види соціального страхування визначені в статті 4 Закону України «Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [9].

Частина 5 ст. 2 Закону містить неповний перелік галузей, у яких застосовуються соціальні гарантії та стандарти обслуговування і забезпечення. Повний перелік галузей, для яких визначені державні соціальні стандарти та гарантії на основі прожиткового мінімуму, дається в ст. 6 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» № 2017 ІІІ від 05.10.2000 р. [1].

Варто зауважити, що сфера застосування Закону «Про прожитковий мінімум» має обмежуватися визначенням вартісної величини прожиткового мінімуму на певну дату. Як і де буде використовуватися отримана цифра, необхідно визначити в тому законі, який її застосовує. Для виконання цієї функції в законі слід визначити: метод обчислення прожиткового мінімуму; нормативи, на яких ґрунтується застосований метод (нормативи споживання продуктів харчування і ЖКП); відповідальних за встановлені нормативи; терміни перегляду норм споживання; спосіб визначення вартості; державний орган, відповідальний за достовірність результатів обчислення вартості нормативів споживання; терміни перегляду нормативів. Прожитковий мінімум повинен включати обов'язкові платежі і збори. Для виконання зазначених функцій Закон України «Про прожитковий мінімум» слід написати заново.

Висновки. Обґрунтовано доцільність використання нормативного методу визначення прожиткового мінімуму на основі норм, які мають об'єктивне обґрунтування: нормативи споживання продуктів харчування і житлово-комунальних послуг. Вирівнювання вартісної оцінки цих нормативів визначає прожитковий мінімум і частку норм споживання складових споживчого кошика. Решта припадає на споживання непродовольчих товарів. Використовуючи ціни 2017 р., обчислений прожитковий мінімум в Україні, який складає 3420 грн.: в тому числі продукти харчування – 1026 грн. (30%); ЖКП (в опалювальний період) – 1665,54 грн. (48,7%); непродовольчі товари та послуги (крім ЖКП) 728,46 грн. (21,3%).

Список використаних джерел

1. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України № 2017-ІІІ від 05.10.2000 р. [Електронний ресурс] / Відомості Верховної Ради України, 2000. – № 48. – Ст. 409. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/main/2017-14>.
2. Про прожитковий мінімум : Закон України № 966-ХІV від 15.07.1999 р. [Електронний ресурс] / Відомості Верховної Ради України, 1999. – № 38. – Ст. 348. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/966-14>.
3. Загальна декларація прав людини [прийнята і проголошена резолюцією 217 А (ІІІ) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
4. Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення : Постанова Кабінет Міністрів України № 780-2016-п від 11.10.2016 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/780-2016-%D0%BF>.
5. О потребительской корзине в целом по Российской Федерации : Федеральный закон №277-ФЗ от 3 декабря 1997 г. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=138547&rnd=299965.2573923647#0>.
6. Про межю малозабезпеченості : Закон України № 190/94-вр: [введений в дію 01.01.1995 р.] [Електронний ресурс] / Відомості Верховної Ради України, 1994. – № 42. – Ст. 382. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/main/190/94-%D0%B2%D1%80>.
7. Про мінімальний споживчий бюджет : Закон України № 1284-ХІІ від 03.07.1991 р. – [Електронний ресурс] / Відомості Верховної Ради України, 1991. – № 42. – Ст. 553. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/main/1284-12>.
8. О прожиточном минимуме в Российской Федерации : Федеральный закон №134-ФЗ от 10.10.1997 г. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102049769&rdk=&backlink=1>.
9. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України 16/98-вр від 14.01.1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/16/98-%D0%B2%D1%80>.

References

1. 1284-12, L. o. (1991). On the Minimum Consumer Budget.: Отримано з Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1991. N 42. p.553: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/main/1284-12>.
2. 134-FZ, F. L. (10 10 1997 p.). On the subsistence level in the Russian Federation.: Отримано з <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102049769&rdk=&backlink=1>.

3. 16/98-vr, L. o. (14 January 1998 p.). *Fundamentals of Ukrainian legislation on compulsory state social insurance*:. Отримано з <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/16/98-%D0%B2%D1%80>.
4. 190/94-v, L. o. (1994). *On the Limit of Lack of Security*:. Отримано з *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 1994. N 42. Art. 382: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/main/190/94-%D0%B2%D1%80>.
5. 2017-14, L. o. (5 10 2000 p.). *On State Social Standards and State Social Guarantees*:. Отримано з *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine* 2000. N 48. Art. 409: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/main/2017-14>.
6. 277-FZ, F. L. (3 December 1997 p.). *On the consumer basket as a whole for the Russian Federation*:. Отримано з <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=138547&rnd=299965.2573923647#0>.
7. 780-2016-n, R. o. (2016). *On approving sets of food products, sets of non-food products and sets of services for major social and demographic groups*: . Отримано з <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show>.
8. 966-14:, L. o. (15 7 1999 p.). *On the subsistence minimum*:. Отримано з *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 1999 N 38. Art. 348: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/966-14>.
9. *Assembly, t. U. (10 December 1948 p.). Universal Declaration of Human Rights [adopted and proclaimed by resolution 217 A (III)]* . Отримано з http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

Стаття надійшла до редакції 6.03.2018.